

**Tátrai Szilárd**

Eötvös Loránd Tudományegyetem / Jagelló Egyetem

# Gereben Énok tündöklése és bukása – a történet társas világának konstruálása az *Iskola a határonban*

*A tanulmány, amely a funkcionális kognitív pragmatika kiindulópontját érvényesíti, azt a kérdést helyezi középpontba, hogy mi irányítja a figyelmünket a hatvan éve megjelent Ottlik-regény, az Iskola a határon társas világának megkonstruálása során. A tanulmány a történet társas világában történő tájékozódás lehetőségeit elemezve nemcsak annak következményeire reflektál, hogy két szereplő (Medve és Bébé) van folyamatosan a figyelem fókuszában, hanem arra is, hogy a társas viszonyok közötti tájékozódás centruma is következetes gyakorisággal helyeződik át erre a két szereplőre. Azt kívánja ugyanis bemutatni, hogy e két kitüntetett kiindulópont sajátos érvényesülése lényegi szerepet játszik a társas viszonyok megkonstruálásában, amely így egyén és közösség, magány és összetartozás, hatalom és szolidaritás, bevonódás és távolságtartás viszonyának többféle, egymást relativizáló mintázatát mutatja fel, és ehhez kapcsolódóan különféle, egymást ugyancsak relativizáló társas stratégiákat vonultat fel.*

## Bevezetés: az elméleti háttér

**A** funkcionális kognitív nyelvészet lényegi belátása, hogy a nyelvi szimbólumok alkalmazásával az emberek a világ dolgait és az azok közötti viszonyokat mindig valamilyen kiindulópontból, perspektívából teszik hozzáférhetővé a másik számára. Ez a nyelvelméleti kiindulópont nagy hangsúlyt helyez annak következményeire, hogy a különböző nyelvi szimbólumok nem egyszerűen tükrözik a dolgokat és a viszonyokat, azaz nem a maguk objektív totalitásában jelenítik meg azokat. A nyelvi szimbólumok sajátosságát éppen azok perspektivikussága adja, vagyis az, hogy a nyelvi szimbólumok a világ dolgainak és folyamatainak különböző perspektívákból történő, rendkívül rugalmas és kidolgozott konceptuális feldolgozását, azaz konstruálását teszik lehetővé, mégpedig a mindenkori résztvevők mindenkori kommunikációs igényeihez igazodva (vö. Langacker, 2008. 55–89.; ld. még Tomasello, 2002; Verhagen, 2007, 2015; Tolcsvai Nagy, 2013; Sinha, 2014). A konstruálás lényegi feltétele ugyanakkor a közös figyelem társas kognitív képessége (ld. Croft, 2009. 413–414.). A közös figyelmi

jelenetekként értelmezhető diskurzusok résztvevői ugyanis a világról szerzett tapasztalataikon úgy osztoznak meg, hogy figyelmüket a világ meghatározott folyamataira és az azokban szereplő dolgokra, vagyis különböző referenciális jelenetekre irányítják. Ezeknek a referenciális jeleneteknek az együttes megfigyelését, megértését pedig a megnyilatkozó által alkalmazott nyelvi szimbólumok kezdeményezik, arra készítve a befogadót, hogy egy világbeli jelenetet – a benne szereplő dolgokkal és viszonyokkal egyetemben – egy adott módon, ne pedig másképpen figyeljen és értsen meg (ld. Tomasello, 2002. 127–132.).

Mindazonáltal a világgal kapcsolatos tapasztalatok adott módon történő konstruálását a diskurzusok során alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok csupán kezdeményezik. A referenciális jelenetek sikeres megfigyeléséhez, megértéséhez szükség van arra is, hogy a diskurzusok résztvevői – a nyelvi szimbólumok feldolgozásával párhuzamosan – mozgósítsák azokat a relevánsnak tűnő háttérismereteiket, amelyek a kontextuális tényezők feldolgozásából adódnak. A relevánsnak tűnő háttérismeretek mozgósítását lehetővé tevő interszubjektív kontextus olyan dinamikusan formálódó viszonyrendszer, amely a diskurzus résztvevőit, illetve az általuk együttesen megértett fizikai, társas és mentális világot foglalja magában (ld. Verschueren, 1999. 75–114.). Ám az interszubjektív kontextus nem egyszerűen háttérismeretek rendszere, hanem a háttérismereteknek a résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósítása, alkalmazása: olyan alap, amelyből kiindulva a referenciális jelenet dolgai és folyamatai megfigyelhetővé, megérthetővé válnak (vö. Brisard, 2002). A referenciális jelenetek együttes megfigyelésére, megértésére ugyanis alapvető befolyással van az, hogy a megnyilatkozó hogyan juttatja érvényre a maga kontextusfüggő perspektíváját, azaz hogyan irányítja a másik figyelmét, és ennek keretében hogyan aknázza ki a tapasztalatokat konceptuálisan mindig valamilyen kiindulópontból megkonstruáló nyelvi szimbólumok perspektivikusságában rejlő lehetőségeket. A megnyilatkozó perspektívájának működése leírható három kontextusfüggő kiindulópont együtteseként, párhuzamos érvényesüléseként: (1) a kontextus fizikai világában, amelynek viszonyrendszerében a résztvevők egymást fizikai entitásokként értelmezik, a megnyilatkozó tér- és időbeli pozíciója, (2) a kontextus társas világában, amelynek viszonyrendszerében a résztvevők egymást társas létezőkként értelmezik, a megnyilatkozó szociokulturális szituáltsága, (3) a kontextus mentális világában pedig, amelynek viszonyrendszerében a résztvevők egymást mentális ágensekként értelmezik, a megnyilatkozó tudati beállítódása funkcionál kontextusfüggő kiindulópontként a referenciális jelenet interszubjektív megkonstruálása során (ld. Tátrai, 2019; vö. Sanders és Spooren, 1997).

A tanulmány a kontextusfüggő kiindulópontoknak, azon belül is a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságának működését egy narratív diskurzussal összefüggésben teszi vizsgálat tárgyává: Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényére (1959) vonatkoztatva kívánja felvázolni a történetek megértésének kognitív pragmatikai kiindulópontú vizsgálati lehetőségeit. Ennek keretében elsődlegesen a regényből kibontakozó történet társas világának néhány konstruálásbeli sajátosságára, illetve annak néhány következményére igyekszik felhívni a figyelmet. Továbbá a történet társas világának sajátos konstruálódását egy esettanulmánnyal is szemlélteti: reflexió tárgyává teszi a regény egyik mellékszereplőjének, Gereben Énoknak a történet társas világában elfoglalt helyét, szerepét, kitérve arra is, hogy ez a szereplő hogyan jelenik meg az *Iskola a határon* korábbi változataként számon tartott, 1999-ben publikált *Továbbélők* című kisregényben.

### A narratív figyelemirányítás

A narratív diskurzusok megértése azért követel meg sajátos értelmezői viszonyulást a befogadótól (hallgatótól, olvasótól), mert a nyelvi szimbólumokból kiindulva olyan referenciális jelenetet kell megalkotnia, amely történeté áll össze, vagyis olyan világgá, amelyben – az általános séma szerint – bizonyos cselekvők bizonyos célok érdekében bizonyos cselekvéseket hajtanak végre bizonyos térben és időben. A narratív megértés tehát akkor sikeres, ha a befogadó számára lehetővé válik, hogy a szereplőket térben és időben nyomon követhesse, valamint hogy a társas és egyéb cselekvéseik között időbeli és oksági összefüggéseket találhasson (Brown, 1994. 15–18.). Mindehhez fontos hozzátenni, hogy a narratív diskurzusok résztvevőinek a figyelmüket olyan – jellemzően perceptuálisan nem megfigyelhető, de konceptuálisan feldolgozható – referenciális jelenetre (olyan elbeszélte eseményre, eseménysorra) kell összpontosítaniuk, amely általában nem tart fenn közvetlen kapcsolatot a diskurzus fizikai világával, és ezzel összefüggésben: magával a beszédeseménnyel.

Ahogy korábban szó esett róla, a diskurzus során alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok referenciális értelmezése, vagyis episztemikus lehorgonyozása (*grounding*) a diskurzus világában szorosan összefügg a diskurzusvilágban történő tájékozódás lehetőségeivel, másképpen szólva: a kontextusfüggő kiindulópontok működésével. Következésképpen a narratív diskurzusokban történetekké összeálló referenciális jelenetek megértésére is alapvető befolyással van az, hogy a diskurzus résztvevői közül ki és hogyan irányítja az elbeszélte események feldolgozását, vagyis az, hogy honnan és hogyan konstruálódik meg a történet szereplőinek konceptuálisan feldolgozható (1) fizikai világa – azok tér- és időviszonyaival együtt, (2) társas világa – azok szociokulturális viszonyaival együtt, valamint (3) mentális világa – azok mentális állapotaival (szándékaival, vágyaival, hiedelmeivel, érzelmeivel) együtt (ld. Tátrai, 2010, 2013). Mindez azt jelenti, hogy a történetek létrehozása és megértése során meg kell konstruálni egyfelől a történetek fizikai

*A narratív diskurzusok megértése azért követel meg sajátos értelmezői viszonyulást a befogadótól (hallgatótól, olvasótól), mert a nyelvi szimbólumokból kiindulva olyan referenciális jelenetet kell megalkotnia, amely történeté áll össze, vagyis olyan világgá, amelyben – az általános séma szerint – bizonyos cselekvők bizonyos célok érdekében bizonyos cselekvéseket hajtanak végre bizonyos térben és időben. A narratív megértés tehát akkor sikeres, ha a befogadó számára lehetővé válik, hogy a szereplőket térben és időben nyomon követhesse, valamint hogy a társas és egyéb cselekvéseik között időbeli és oksági összefüggéseket találhasson (Brown, 1994. 15–18.). Mindehhez fontos hozzátenni, hogy a narratív diskurzusok résztvevőinek a figyelmüket olyan – jellemzően perceptuálisan nem megfigyelhető, de konceptuálisan feldolgozható – referenciális jelenetre (olyan elbeszélte eseményre, eseménysorra) kell összpontosítaniuk, amely általában nem tart fenn közvetlen kapcsolatot a diskurzus fizikai világával, és ezzel összefüggésben: magával a beszédeseménnyel.*

és társas világát, amelyben a szereplők cselekvései és a velük történetek megvalósulnak, másfelől a történetek mentális világát, amelyben a szereplők aktív tudati folyamatai zajlanak. Ahogy Jerome Bruner (2001. 29.) fogalmaz: „a történetnek kétféle mezőt kell egyidejűleg megteremtenie. Az egyik a cselekvés mezeje [...]. A másik tartomány a tudatosság mezeje: arról tudósít, amit a cselekvés résztvevői tudnak, gondolnak vagy éreznek, illetve amit nem tudnak, nem gondolnak vagy nem éreznek.” Amíg tehát a „cselekvés mezeje” (esetünkben: a történet fizikai és társas világa) egyfelől a megnyilatkozó tér- és időbeli pozíciójából, másfelől a szociokulturális szituáltságából, addig a „tudatosság mezeje” (esetünkben: a történet mentális világa) a megnyilatkozó tudati beállítódásából kiindulva válik megfigyelhetővé, azaz megérthetővé.

Természetesen nem véletlen, hogy a történetként megjelenő referenciális jelenet sematikus szerveződését hasonlóképpen modelláltuk, mint – Verschueren (1999) alapján – a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusának sematikus szerveződését: mind a beszédeseményt, mind az elbeszélte eseményeket az azokban részt vevők fizikai, társas és mentális világára bontva kíséreljük meg leírni. A párhuzamot elméleti és módszertani szempontok egyaránt indokolják. A fizikai világ fogalma a nyelvi megismerés testesült alapjainak, a társas világ a nyelvi megismerés diszkurzív alapjainak (vö. Sinha, 1999), a mentális világ pedig a nyelvi megismerés szubjektumhoz kötöttségének (vö. Bruner, 2001) a lényegi szerepére irányítják a figyelmet. Mindamellet nem csak a történet írható le olyan referenciális jelenetként, amelyben bizonyos cselekvők bizonyos célok érdekében bizonyos társas cselekvéseket hajtanak végre bizonyos térben és időben. Azok a közös figyelmi jelenetek, amelyekben a történetmondás és -befogadás aktusa zajlik, ugyancsak narratív konstrukciókként nyerhetnek értelmezést.

### Az *Iskola* mint fikcionális narratív diskurzus

Egy elbeszélés szépirodalmi jellege döntően és sokrétűen befolyásolhatja a jelentésképzés lehetőségeit. Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényét azonban most elsősorban annak fikcionális jellege felől közelítjük meg, csupán csak rámutatva az abban rejlő poétikai potenciálra. Az *Iskola* olyan szépirodalmi elbeszélés, amelyben a történetté összeálló eseményekről egyvalaki, jelesül Both Benedek számol be, aki fiktív történetmondóként alapvetően egymaga irányítja a figyelmet, így elbeszélése egyetlen, jóllehet meglehetősen komplex, más narratívákat is magába ágyazó narratív megnyilatkozásaként, azaz egyetlen, ámde összetett figyelemirányítási aktusként értelmezhető (ld. Tátrai, 2017. 981–1006.; valamint vö. Bahtyin, 1988. 246–280.). Ennek következtében a történetté szerveződő referenciális jelenet fizikai, társas és mentális világa is abból a referenciális tájékozódási központból kiindulva konstruálódik, amelyet alapvetően a fiktív közös figyelmi jelenet történetmondójának térbeli és időbeli elhelyezkedése, szociokulturális szituáltsága, valamint tudati beállítódása jelöl ki (a regény külön érdekessége, hogy még a paratextusként funkcionáló *Mutató* is Both Benedek perspektíváját érvényesíti). A tájékozódási centrum részleges vagy teljes áthelyezése is ehhez a kiindulóponthoz képest válik értelmezhetővé, feldolgozhatóvá.

Both Benedek fiktív narratív megnyilatkozásában a kontextusfüggő kiindulópontok működését alapvetően befolyásolja az a deiktikus kapcsolat, amely a fikció keretében a történet világát (az elbeszélte eseményeket) a történetmondás világához (a beszédeseményhez) fűzi (ld. Tátrai, 2013). A deiktikus kapcsolat alapja a referenciális jelenet (vagyis a történet) és a közös figyelmi jelenet (vagyis a történetmondás) fizikai világának térbeli és időbeli viszonyai között feltételezhető kontiguitás. Egyszerűbben szólva: annak feltételezése, hogy az elbeszélte események ugyanabban a világban történtek, amelyben a történetmondó és az ő címzettje(i) élnek és narratív diskurzust folytatnak. Ezt a

kapcsolatot csak még szorosabbá és még nyilvánvalóbbá teszi az, hogy Both Benedek, a regény fiktív történetmondója olyan történetet mond el, amelyben szereplőként maga is megjelenik. Mindazonáltal a tér- és időbeli kontiguitás nem hagyja érintetlenül a történet mentális világának feldolgozhatóságát sem. A befogadónak ugyanis az ilyen esetekben számításba kell vennie a történetmondó korlátozott megismerői horizontját is, akinek az eseményeket nem elképzelnie, kitalálnia kell, hanem felidéznie. Ennélfogva a történetmondó csak arra támaszkodhat, amit saját maga megtapasztalt vagy tapasztalatai alapján kikövetkeztetett, továbbá arra, amit másoktól megtudott, illetve azok alapján kikövetkeztetett.

Az *Iskola* fiktív elbeszélő helyzetét azonban alapvetően meghatározza az idegen kézirat szerepeltetése, amely egy hagyományos regénytechnikai eljárás újraértelmezésének tekinthető. A „regény a regényben” megoldás egyrészt lehetővé teszi két elbeszélő szerepeltetését, másrészt a másodlagos történetmondó (Medve) szövegét alárendeli az elsődleges történetmondó (Bébé) értelmezői tevékenységének. Bébé pedig meglehetősen önkényes módon önéletrajzként értelmezi, pontosabban használja a kéziratban található, M.-ről szóló auktoriális elbeszélést. A regény előrehaladtával ugyanis jelentősen módosul az elsődleges történetmondó elbeszélői stratégiája: először csak pontosító megjegyzéseket fűz a kéziratból idézett részekhez, majd egyre inkább magához ragadja a kezdeményezést, a saját emlékeit és a kéziratot felhasználva kísérli meg elmondani három évük történetét. Bébé eljárása azért tartható önkényesnek, mert – az *Iskola* előzményének, korábbi változatának tartható *Továbbélők* című kisregényhez hasonlóan – Medve elbeszélésében semmi sem utal arra, hogy a történetmondó saját magáról mesélne, és ezzel összefüggésben tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatot kívánna létesíteni a saját és a történet világa között. Egyébiránt Bébéhez hasonlóan járnak el azok az olvasók, akik az *Iskolát* olvasva Bébét Ottlikkal, Medvét pedig Örley Istvánnal azonosítják. Holott ha komolyan vesszük a fikciós szerződést, ezek az olvasatok – a regény életrajzi szerzőségét firtató, bulvárízű kérdésekkel együtt – lényegében inadekvátá válnak, főleg akkor, ha nem jellemzi őket az az (ön)ironikus magatartás, amely Bébének a kézirathoz, illetve Ottliknak e regénytechnikai megoldáshoz fűződő viszonyát meghatározza.

Az *Iskolában* alkalmazott narrációs eljárás sajátosságát az adja, hogy a történetmondó a saját verziója mellett másvalakinek (Medvének) a teljes verzióját is

*Both Benedek fiktív narratív megnyilatkozásában a kontextusfüggő kiindulópontok működését alapvetően befolyásolja az a deiktikus kapcsolat, amely a fikció keretében a történet világát (az elbeszített eseményeket) a történetmondás világához (a beszédeseményhez) fűzi (ld. Tátrai, 2013). A deiktikus kapcsolat alapja a referenciális jelenet (vagyis a történet) és a közös figyelmi jelenet (vagyis a történetmondás) fizikai világának térbeli és időbeli viszonyai között feltételezhető kontiguitás. Egyszerűbben szólva: annak feltételezése, hogy az elbeszített események ugyanabban a világban történtek, amelyben a történetmondó és az ő címzettje(i) élnek és narratív diskurzust folytatnak. Ezt a kapcsolatot csak még szorosabbá és még nyilvánvalóbbá teszi az, hogy Both Benedek, a regény fiktív történetmondója olyan történetet mond el, amelyben szereplőként maga is megjelenik.*

felhasználhatja arról az események köré szerveződő világról, amelyről a történetmondás során szólni kíván. Ennélfogva Bébé számára megteremtődik annak lehetősége, hogy ugyanarról az eseményről két verziót is közöljön (ld. Szegedy-Maszák, 1994. 94–102.), és a kéziratot saját szövegébe építve ilyen módon jelentősen kitágítsa a történet fizikai, társas és mentális világában történő tájékozódás lehetőségeit. Az *Iskola* elbeszéléstechnikai újszerűsége azonban nem egyszerűen annak köszönhető, hogy egy én-elbeszélésben kettős szereplői nézőpontot alkalmaz. Azzal ugyanis, hogy Bébé önéletrajzként fogja fel Medve elbeszélését, figyelmen kívül hagyja annak auktoriális történetmondót szerepeltető fikcionális jellegét, és így az általa alkalmazott elbeszéléstechnikai megoldás is bizonytalanná válik. Másképpen szólva: az *Iskola* azzal, ahogyan rekonfigurálja az auktoriális történetmondót szerepeltető narratív fikció sémáját, a fiktív történetmondót szerepeltető narratív sémának a rekonfigurációját is véghez viszi. Ezzel arra készíti a maga figyelmes olvasóját, hogy az e sémákhoz kapcsolódó, közösségileg konvencionális, egyénileg begyakorlott értelmezői rutinokat elvesse, de azokat legalább is gyanakvással kezelje, és az értelmezés új lehetőségeit keresse. Ha tehát figyelmesen olvassuk az *Iskolát*, akkor a valóságillúzióknak nemcsak a nagyfokú áttételességével (vö. Zemplényi, 1978; Kulcsár Szabó, 1993. 112–115.), hanem legalább ilyen fokú bizonytalanságával is szembesülnünk kell. Mindazonáltal az *Iskola* olvasójának azzal a paradoxonnal is érdemes szembesülnie, hogy a szóba kerülő események – a rekonfigurációk ellenére – mintha mégiscsak összefüggő történetként lennének elbeszélve, amelyek fizikai, társas és mentális világát mégiscsak mintha sikerülne koherens módon, a temporális és kauzális összefüggéseket megtalálva megteremtenie, és azokban mintha mégiscsak lehetséges lenne tájékozódnia (ld. részletesen Tátrai, 2013).

A fentebb vázoltakból az a lényegi következtetés vonható le, hogy a narratív fikció fiktív történetmondót szerepeltető sémájának és vele összefüggésben az auktoriális történetmondót szerepeltető sémájának az *Iskolában* megvalósuló sajátos rekonfigurációja a regény ironikus, az adott értelmezés- és értékelésbeli kiindulópontok érvényességét folyamatosan relativizáló értelmezése előtt nyit lehetőségeket az erre érzékeny olvasók számára (vö. Tátrai, 2017. 1053–1057.).

### Tájékozódás az *Iskola* társas világában

A történetben való tájékozódás szempontjából a narratív fikció két alapvető sémájának sajátos regénybeli rekonfigurálódása egy további lényegi következménnyel is jár. A történet fizikai, társas és mentális világának megkonstruálása szempontjából egyaránt alapvető jelentősége van annak, hogy a referenciális tájékozódás centruma nagy gyakorisággal helyeződik át két gyerekszereplőre, Bébére és Medvére. Az *Iskolát* tehát nem egyszerűen az jellemzi, hogy két szereplő (Medve és Bébé) van folyamatosan, illetve felváltva a figyelem fókuszában, hanem az, hogy két szereplő jelenik meg folyamatosan, illetve felváltva olyan megfigyelői pozícióban, amely a történet társas világában történő tájékozódáshoz éppúgy kontextusfüggő kiindulópontokat kínál fel, mint a fizikai vagy mentális világban történő tájékozódáshoz. Ám ennek a fajta tájékozódásnak az igazi sajátságát az *Iskolában* egyfelől az az aszimmetria adja, amely az elsődleges történetmondónak, a felnőtt Bébének a két szereplői kiindulópontokhoz való eltérő viszonyulásából, hozzáféréseiből következik. Ahogy szó esett róla, amíg a fikció keretében a gyerek Bébé perspektívájához való hozzáférés esetén számolni kell a tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolat következményeivel, addig a gyerek Medve nézőpontja esetében a hozzáférést a kézirat önkényes kezelése teszi problematikusá. Másfelől az is sajátságává teszi a két szereplői kiindulópont működését, hogy aszimmetrikus jellegük, különmemőségük reflektáltsága a regény előrehaladtával egyre inkább a háttérbe szorul,

amely azt eredményezheti, hogy párhuzamos érvényre jutásuk a gyanútlan olvasó számára egyre inkább magától értetődővé válhat: a gyerek Medve nézőpontja ebben az esetben a gyerek Bébéhez hasonló jelentőséggel és státusszal kezd rendelkezni a történet megkonstruálása szempontjából. A történet társas világában történő tájékozódás szempontjából mindez a társas viszonyok olyan konstruálását vonja maga után, amelyben két, több szempontból is alternatív szereplői kiindulópontnak van kitüntetett szerepe. Így a regény egyén és közösség, magány és összetartozás, hatalom és szolidaritás, bevonódás és távolságtartás viszonyának többféle mintázatát mutatja fel, és ehhez kapcsolódóan különféle, egymást különböző mértékben és különböző módokon relativizáló társas stratégiákat is felvonultat.

Bébé olvasatában – és ezt akár releváns konstrukciónak is elfogadhatjuk – Medve a kívülálló megfigyelő szerepében kísérli meg pozicionálni önmagát:

- (1) S végeredményben bátran ellenállt, és dacosan magára maradt. Márpedig ezt a szerepet Medve nem szívesen engedte át másnak. (Ottlik, 1995. 218.)

Mindezt az önpozicionálási kísérletet csak erősíti Medve Tóth Tibor általi jól ismert, sokat tárgyalt megkísértése. Tóth Tibor ugyanis a Merényi-féle hatalom alternatívájaként működtethető – és ahogy a későbbi történetek igazolják, nagyon is reális cselekvési potenciállal rendelkező – ellenhatalom ígézetét villantja fel Medve számára. Bébé viszont a saját – ugyancsak relevánsnak tűnő – ölnovellájában a résztvevő megfigyelő szerepét játssza el:

- (2) Nono, Jól néznénk ki, Bébé – gondolta valami bennem. Vagy valaki. Vagy valakik, kikkel szellősen átjártuk egymás lelkét. (Ottlik, 1995. 211.)

Bébé tehát nem a kívülállást, illetve az ellenállást, hanem a bevonódást, a másokkal való azonosulást emeli ki akkor, amikor gyermekori társas szituáltságát megkonstruálja. Következésképpen Bébé Medve-olvasata és ölnovellája egymás által relativizált megfigyelői pozíciókat, illetőleg önmagukban akár adekvátak is tartható, ugyanakkor egymás alternatívájaként megjelenő magatartásmintákat eredményez. Bébé olvasatai ugyanis nemcsak a Medve-féle mintát relativizálják,

---

*Az Iskola fontos jellemzője, hogy az adott pontokon a figyelem előterébe kerülő szereplők a történet társas világában nem egyszerűen konkrét társas cselekvések ágenseiként, hanem különböző – a sikerességük tekintetében különféleképpen kétséges – túlélési stratégiák (magatartásminták) megtestesítőiként (instanciációiként) is értelmezést nyerhetnek – és ez nem csak a fentebb említett szereplőkre igaz, hanem Czakótól vagy Colaltótól kezdve Drághon vagy Mufin, de akár Varjún vagy Homolán át egészen Orbán Elemérig vagy Zámen-csik Béláig voltaképpen bármelyik, egyénített arcot kapó karakterre. A történet társas világának sajátos konstruálódása tehát kedvez a példázat sémáját aktiváló olvasatoknak (vö. Szegegy-Maszák, 1994). A túlélési minták nagyfokú variabilitása ugyanakkor a regény egészének példázatként történő olvasata ellen dolgozik annyiban, hogy könnyen kétségbe vonhatóvá teszi az egyes magatartásmintákat abszolútizáló olvasatok adekvátságát.*

---

hanem ahhoz való viszonyában a saját maga által követettet is. És ehhez hozzá kell venni még az Ötvenévi-, a Jaks- vagy az Apagyi-féle magatartásmintákat, sőt nem érdemes elfeledkeznünk a Szeredy által felmutatott – ugyancsak erőteljes relativizáló funkcióval rendelkező – önpozicionálásról sem.

Az *Iskola* fontos jellemzője, hogy az adott pontokon a figyelem előterébe kerülő szereplők a történet társas világában nem egyszerűen konkrét társas cselekvések ágen-seiként, hanem különböző – a sikerességük tekintetében különféleképpen kétséges – túl-élési stratégiák (magatartásminták) megtestesítőiként (instanciációiként) is értelmezést nyerhetnek – és ez nem csak a fentebb említett szereplőkre igaz, hanem Czakótól vagy Colaltótól kezdve Drághon vagy Mufin, de akár Varjún vagy Homolán át egészen Orbán Elemérig vagy Zámencsik Béláig voltaképpen bármelyik, egyénített arcot kapó karak-terre. A történet társas világának sajátos konstruálódása tehát kedvez a példázat sémáját aktiváló olvasatoknak (vö. Szegedy-Maszák, 1994). A túlélési minták nagyfokú variabi-litása ugyanakkor a regény egészének példázatként történő olvasata ellen dolgozik annyiban, hogy könnyen kétségbe vonhatóvá teszi az egyes magatartásmintákat abszolutizáló olvasatok adekvátságát.

### Gereben Énok története

A fentebb mondottak szemléltetéseképpen az alábbiakban annak a szereplőnek a meg-konstruálásáról esik szó, aki a történet társas világában a gyerek Bébé megkísértője-ként értelmezhető. Az *Iskolában* ugyanis nemcsak Medve, hanem Bébé megkísérté-sének is tanúi lehetünk. A megkísértő ez esetben azonban nem a már emlegetett Tóth Tibor, hanem az a Gereben Énok, aki a maga felszabadult függetlenségével mégiscsak Merényiék szűkebb hatalmi köréhez tartozik. Gereben elsősorban a gyerek Bébé számára mutat fel követhetőnek tűnő magatartásmintát, így nem nevezhető véletlennek, hogy a történet társas világában ehhez a karakterhez elsősorban a gyerek Bébé nézőpontjából férünk hozzá, azaz Gereben története jellemzően a gyerek Bébé szituáltóságához képest bontakozik ki.

#### A vég

Az *Iskolában* Gereben Énok története szempontjából meghatározó szerepe van annak, hogy Merényiékkel együtt őt is kicsapják a katonaiskolából:

- (3) Mind a hatan szűk, kinőtt civil ruhában voltak. Halász Péter vigyorgott, húzogatta rám a szemöldökét. Intettem, szervusz, Petár. Gerebennek is intettem, halványan elmosolyodott, vállat vont. Szabó Gerzsont is sajnáltam. Merényi és Burger háttal állt. Homola némán, leesett állal nézte az elvonuló századunkat, Ugyanúgy, ahogy mindig. A civil ruha miatt azonban ezek a nevek már nem illettek rájuk, s inkább úgy néztük őket, hogy „aki valaha Homola volt”, „aki Burger volt”, talán az egy Gereben Énok kivételével. Ő némiképp most is Gereben Énok maradt. (Ottlik, 1995. 215.)

Az idézett jelenetből egyértelművé válik, hogy a kicsapottak közül Gereben kitüntetett helyet foglal el, hiszen kicsapása után – ha részlegesen is – egyedülként ő őrzi meg, viszi tovább korábbi identitását („Ő némiképp most is Gereben Énok maradt.”). Az idézetből továbbá az is egyértelművé válik, hogy ez a kontinuitás a gyerek Bébé kiindulópontjából konstruálódik meg, hiszen a retrospektív, múlt időt alkalmazó visszatekintés keretében a „most” a szereplő Bébé tájékozódási centrumát juttatja érvényre (ahogy például a „háttal állt” a térbeli tájékozódás centrumaként jelöli ki az ő pozícióját).



Mindamellet nem tanulságok nélküli számot vetni azzal, hogy az *Iskola* korábbi változataként értelmezhető *Továbbélők*ben Gereben nincs a kicsapottak között.

- (4) Homola fűjtattot a dühtől, s megragadta a fiú orrát. Egyebet már nem tudott csinálni, mert Istenes, Szebek és Gereben nyomban lefogták. [...] A pofozkodások és verekedések korszakát határozottan lezárták. Homolától ugyan nem sajnált volna Damjáni se egy-két szájonvágást, mégis jobban szerette ezt az új divatot. Gerebenék másokat sem hagytak verekedni. [...] De Tóth Tibort is csak ezért védték meg, más okuk nem volt. Senki nem azonosította magát Tóth Tiborral, senki nem tört lándzsát mellette; sem Gereben, sem Szebek, sem a többiek, amint ez apránként nyilvánvaló lett. (Ottlik, 1999. 72–73.)

A *Továbbélők*ből idézett részből az is kiderül, hogy Homola sincsen a kicsapottak között, ám Gereben itt nemcsak a régi, hanem az új hatalmasok egyikeként jelenik meg a Bébé–Medve–Szeredy hármassal párhuzamba állítható Damjáni–Szebek–Istenes kör mellett, sőt egyenesen az új hatalom meghatározó tagjaként konstruálódik meg („Gerebenék másokat sem hagytak verekedni”), akinek a viselkedése Tóth Tibor viselkedésével szemben is egyértelműen követhető alternatívát kínál. Az auktorialis történetmondót szerepeltető narratív fikció sémáját működtető *Továbbélők* tehát nemcsak az alkalmazott narrációs megoldások tekintetében mutat egyszerűbb képet, mint a jóval komplexebb diszkurzív szerveződést felmutató *Iskola*, hanem – a narrációs eljárásoktól korántsem függetlenül – a bemutatott magatartásminták és azok viszonyát tekintve is egyszerűbb módon konstruálja meg a történet társas világát.

#### A kezdet

Ha nemcsak minőségi, hanem mennyiségi szempontokat is bevonunk annak vizsgálatába, hogy mi jellemzi Gereben Énoknak az *Iskola* társas világában elfoglalt helyét a *Továbbélők*ben elfoglalt helyéhez képest, az alábbiak állapíthatók meg. A Magyar Elektronikus Könyvtár ([mek.oszk.hu](http://mek.oszk.hu)) adatai alapján a 33 421 szövegszót tartalmazó *Továbbélők*ben 28-szor jelenik meg a Gereben név ([mek.oszk.hu/01000/01004/index.phtml](http://mek.oszk.hu/01000/01004/index.phtml)), a 104 080 szövegszót tartalmazó *Iskolában* pedig 78-szor ([mek.oszk.hu/02200/02285/index.phtml](http://mek.oszk.hu/02200/02285/index.phtml)). Az egyéb, ugyancsak a szereplőre utaló névmási vagy inflexiós konstrukciókkal nem számoló, ennél fogva meglehetősen elnagyolt, csak tendenciákat jelző adatok az mutatják, hogy arányaiban nem csökken jelentősen Gereben megjelenésének mennyisége a jóval több karaktert felvonultató, több mint háromszor akkora terjedelmű *Iskolában*. Hasonló arányokat mutat egyébiránt például Merényi (108:292), Halász Petár (36:82) vagy éppen Ötvevényi (35:94) megjelenésének mennyisége is. Más szereplők esetén viszont jóval nagyobb átrendeződések figyelhetők meg. Szebek Miklós neve például 119-szer jelenik meg a *Továbbélők*ben, a vele nagyjából megfeleltethető Medve neve viszont 951-szer szerepel az *Iskolában*. (Damjáni és Bébé viszonylatában ez az összevetés nem végezhető el ilyen egyszerűen, hiszen utóbbi alapbeállítású jelelőiként az egyes szám első személyű formák funkcionálnak.) Ugyanakkor hasonló emelkedő tendencia figyelhető meg például az Istenes–Szeredy (39:332), a Colalto–Colalto (14:125), sőt – igaz kevésbé látványosan – a Végh–Varjú (40:161) relációban is. Mindazonáltal ellentétes irányú elmozdulásokra is találunk példákat, mint például Czákó (128:177) vagy éppen Tóth Tibor (94:120) esetében. Az *Iskolában* Gereben a maga 74 nevesítésével alig előzi meg Drághot (68) és Mufit (73), a kicsapottak közül pedig ő van a legkevesebbszer név szerint említve (Merényi: 292, Homola: 98, Szabó Gerzson: 87, Halász Petár: 82, Burger: 77). Mindez azonban a játékba hozott mennyiségi adatok korlátozott magyarázó értékére is felhívja a

figyelmet. A gyerek Bébé kitüntetett figyelme Gerebent nemcsak a kicsapatásakor, hanem már a kezdetektől fogva kíséri:

- (5) Nem ismertem a többieket, akik Merényivel futballoztak, csak a vörös Burgert és a leesett állú Homolát. De láttam, hogy vidám, zajos, eleven fiúk mind, s különösen azt találtam rokonszenvesnek, akit, ha jól hallottam, Gerebennek szólítottak. (Ottlik, 1995. 60.)

Az idézett részben a „különösen azt találtam rokonszenvesnek” konstrukció teszi egyértelművé a gyerek Bébé kiindulópontjának az érvényesülését Gereben társas világbeli pozicionálása tekintetében. A *Továbbélők*ben az első említésekkor Gereben különössége inkább, a rokonszenvesége már kevésbé profilálódik.

- (6) Ott állt Merényi, Homola tele szájjal, tele marokkal, ott álltak a többiek. Gereben Énoknak Damjáni levelét sikerült megkaparintania. Ez volt az az élénk szemű fiú, aki az első napon Halász Péterrel futballt fűzött, és elkergette Damjánit. Gereben nem volt ismétlő, de a három ismétlő mellett több volt a Halász Péter-féle közönséges csatlósnál; szinte a negyedikük volt. (Ottlik, 1999. 43.)

A lényeges azonban az, hogy a *Továbbélők* történetének kezdetén Gereben jellemzően a hatalmasok körének tagjaként kerül a figyelem fókuszába, és nincs ez másképpen az *Iskola* esetében sem.

#### *A hatalmas*

Ha Gereben történetét – kiaknázva a digitális olvasás lehetőségét – az egyes említések nyomvonalát követve konstruáljuk meg az *Iskolában*, olyan ívet vázolhatunk fel, amelynek első szakaszában Gereben Merényiék szűkebb körének némi függetlenséggel rendelkező hatalmasaként jelenik meg.

- (7) Gereben Énok nem volt ismétlő, sőt két sávot és két gombot viselt a gallérján, mégis a hatalmasok közé tartozott. (Ottlik, 1995. 71.)

Ahogy az idézetből is kitetszik, Gereben helyzetének látszólagos sajtószerepét az adja, hogy nemcsak a növendékek közötti informális hatalmi hierarchiának áll a magas fokán, hanem a katonaiskola formális hierarchiájában is előkelő helyet foglal el. Ám ez önmagában még nem tenné őt különlegessé Bébé számára.

- (8) Mikor a tiszthelyettes kiment a tanteremből, Gereben Énok váratlanul nekitámadt Medvének. Váratlanul, mert Gereben tulajdonképpen soha nem személyeskedett senkivel. Megállt Medve előtt, és haragosan ráncolgatta rá a szemét. – Te... te... Nem tudta kimondani, ami a nyelve hegyén volt. [...] Érthetetlennek látszott Gereben Énok felháborodása. Végre megtalálta a szitkot, amit keresett: – Te cserkész! A legmélyebb megvetést fejezte ki ez a szó. [...] Gereben viszont Matej közbelépésén ráeszmélt, hogy mindez méltóságán aluli, s nyomban sarkon fordult és a helyére ment. (Ottlik, 1995. 143.)

Az idézetből kibontakozó jelenetben, amelyben a „váratlanul”, illetve az „érthetetlennek látszott” konstrukciók reflektálnak a gyerek Bébé konstruáló tevékenységére, Gereben nem egyszerűen a növendékek közötti informális hatalom képviselőjeként mutatja fel magát, hanem a Medve által követett, a katonaiskola keretei között inadekvátnak tetsző

magatartási minta határozott kritikusaként. Mindez azért is fontos, mert a jelzett kritikus viszonyulás a későbbiekben Bébének is alapállásává válik (vö. pl. „Nagyon nehéz civileknek megmagyarázni”; Ottlik, 1995. 12.), sőt ez magától Medvétől sem lesz majd idegen. Mindazonáltal találkozhatunk olyan jelenetekkel is, amelyekben Gereben egyértelműen a hatalom képviselőjeként konstruálódik meg.

- (9) Amikor vacsora után felvonultunk a hálóterembe, Homola belekötött Mufiba, aztán hirtelen körülvették, Merényi, Burger, Gereben Énok. Karon fogva, lassan kísértáltatták az árnyékszékre, becsapódott a rugós ajtó. Mufi fojtott ordítása hallatszott egy pillanatra, majd csönd; tudtuk, hogy teletömték a száját zsebkendővel, és kilógatták az ablakon, két csuklójánál fogva. [...] Gereben kísérte vissza Mufit az ágyához, derűs nyugalommal. Beszélt is hozzá valamit, de Mufi nem hallotta. Gereben őszintén nevetgélt, Burger is. (Ottlik, 1995. 182.)

Az idézett részből az derül ki, hogy Gereben akkor is betartja a játékszabályokat, ha azok láthatóvá teszik a hatalom fenntartása által megkövetelt nyers brutalitást. Sőt – ahogy az „őszintén nevetgélt” kifejezés mutatja – nemcsak betartja, hanem idomul, hasonul is a hatalom természetéhez.

#### *A megkísértő*

Gereben történetének következő szakasza azután veszi kezdetét, miután váratlanul elalszik Bébé és Medve kockás füzetének ügye, amely annak veszélyét is magában foglalta, hogy a két fiú (vagy egyikük) Ötvenévi sorsára juthat.

- (10) De március közepén, ahogy megindult a komoly olvadás [...], Merényiék néhány napig csak kapura lóttek, magukban, aztán egyszer Gereben Énok engem is hívott. Beszálltam. (Ottlik, 1995. 192.)

Ahogy a fenti idézet mutatja, Gereben hozza Bébé tudomására, hogy valóban elaludt az ügy, és Merényiék mégsem kívánnak leszámolni velük. Ám Bébé rövidesen annál is nagyobb kegyben részesül, hogy beszállhat focizni:

- (11) Aztán egy este, takarodó után, Merényivel, Gerebennel és Szabó Gerzsonnal felmentem az órához. (Ottlik, 1995. 193.)

Sőt nemcsak az órához viszik fel Merényiék Bébét, hanem beveszik azokba a hálótermi fosztogatásokba is, amelyek az ott elrejtett élelmiszerekre irányultak. Mindez azt jelenti, hogy Bébé előtt megnyíltnak látszik az az út, amelyet Gereben korábban már kitaposott magának, és amelyet Bébé számára is vonzóvá tett (vö. „Rájött az ember, hogy igazuk van; azaz, hogy igazunk van; hogy érdekes, izgalmas mulatság; hogy igazságot szolgáltatunk”; Ottlik, 1995. 198.).

- (12) Gerebentől nem félttem. Nemrég tanultam meg ezt, és jó érzés volt. Igaz ugyan, gondoltam, hogy Gereben például egyáltalán nem fél a Varjútól. Legalábbis nem úgy, mint én, és semmi esetre sem lehetett észrevenni rajta. Nyílt szemmel bámult a Varjúra, figyelte, mulattatta őt, amit csinált, szinte gyanútlanul nevetett a dolgain. Gerebenből tulajdonképpen hiányzott a durvaság; csak sokszor elragadta őt a jókedve. Mindig azt leste, hogy lehet-e valamin nevetni. (Ottlik, 1995. 195.)

A fenti idézet annak az epizódnak az elején szerepel, amelyben Bébé és Gereben Orbán Elemér almáival kezd dobálózni, hamar kiegészülve Homolával, Burgerrel és Merényivel. A hatalom legszűkebb körével együtt folytatott önfelédtt játék közvetlen előzménye egyfelől újabb adalékkal szolgál Gereben kitüntetett helyzetének megértéséhez is (ld. „Gerebentől nem féltem”), másfelől kirajzolódik belőle, hogy a gyerek Bébé milyenek is látja Gerebent, hogy miért látja vonzónak a viselkedését, és mivel is menteti őt, és persze saját magát (a gyerek Bébé nézőpontjának érvényesüléséhez ld. a „gondoltam”, illetve „tulajdonképpen” kontextualizáló kifejezéseket).

- (13) Merényiék ritkán kaptak csomagot; persze nekik nem kellett dugdosni, és nem is adtak belőle másnak. Ezért ámultam el, amikor egyszer Gereben Énok lelkesen felhívott Merényiékkel együtt engem is a hálóterembe, és kitálalta elének az aznap érkezett csomagját. Ragyogott a képe. „Gyertek! Te is gyere” – intett felém. Egy narancsot nem ettem meg, hanem lehoztam a tanterembe. Adtam belőle három gerezdet Szeredynek, hármat pedig odavittem Medvének. „Gerebentől kaptam” – mondtam. Elég barátságosan fogadta el. (Ottlik, 1995. 199.)

Az idézetben Gereben újabb, Bébé felé irányuló gesztusáról olvashatunk (ld. „Te is gyere”), amely újfent Merényiék körébe helyezi el Bébét. Ám az idézet azt is nyilvánvaló teszi, Bébé számára ennél jóval fontosabb és szorosabb köteléket jelent Szeredy és Medve barátsága (ld. „Elég barátságosan fogadta el”).

#### A szövetség

Még ha túlzónak és félrevezetőnek is érezhetjük azt mondani, hogy Bébé ellenállt a kísértésnek, azt a következtetést mégis levonhatjuk, hogy megkísértése nem volt sikeres, hiszen nem tagozódott be Merényi csatlósai közé. Sőt ezzel párhuzamosan – ha nem is feltűnően és radikálisan – Gereben státuszában is lényegi változás következik be.

- (14) Zsávolynadrágban volt, ing nélkül. Bicskát rántott ki a zsebéből, kinyitotta, megmarkolta. „Térdelj le!” – parancsolta Medvének. Gereben, Szeredy, Szabó Gerzson és én is kétoldalt közelebb húzódtunk. [...] Én mozdultam meg vagy Gereben, vagy Szeredy, nem tudom. Abban a másodpercben fogtuk körül két oldalról Merényit, amikor Medve letérdelt. [...] Merényi összevérezte az inge ujját, ahogy rángatta magára. Csöpögött a vér a kezéből; a hálóterem padlóján Gereben a papucsával törülgette, maszatolta szét mindenütt a nyomában, ahogy mentek a mosdó felé. [...] Gereben még elmenőben egy pillantást vetett hátra, felém. (Ottlik, 1995. 207.)

Az idézet, amely abból az epizódból emel ki részeket, amelyben Medve először Homolával, majd Merényivel szemben kezdeményez párbajt, Gerebent hasonló szerepben és pozícióban mutatja, mint amit a Mufi és Varjú közötti, korábban, a (9)-ben idézett párbajban elfoglalt. Ám már egészen más társas relációkban. Gereben most nem Merényivel és Burgerrel zár össze, hanem Szeredyvel és Szabó Gerzsonnal, és nem a legyőzött Mufit, hanem a lényegileg vereséget szenvedő Merényit kíséri. Fontos különbség továbbá, hogy Gereben Merényihez nem beszél, mint annak idején Mufihoz, hanem Bébével keresi a kontaktust (ld. „egy pillantást vetett hátra, felém”). Az epizód ugyancsak párhuzamba állítható a *Továbbélők*ből a (4)-ben idézett epizóddal, ám ez esetben is lényeges a különbség: Gereben itt Merényiék regnálása idején áll Szeredy, illetve Medve mellé. Ezek a társas világban, azon belül is az informális hatalmi viszonyokban bekövetkezett változások a gyerek Bébét, akinek a perspektíváját a „tudtam”

és a „talán” kifejezések kontextualizálják, vágyteli gondolatok megfogalmazására ragadtatják:

- (15) És mégis, tudtam, hogy már nem számíthatnak Gerebenre, se Szabó Gerzsonra, ha arra kerül a sor. Talán már nem is mernek semmit kezdeni Medve ellen, mert mi még Burger nélkül is nagy túlerőben lennénk. Kilátástalan dolgot Merényi nem fog megkockáztatni többé. Eppen ezért kellene nekünk kezdeni. (Ottlik, 1995. 210.)

Számunkra azonban az is kiderül ebből, hogy Bébé Gerebent immár nem egy Merényi-féle hatalmasként, hanem a saját szövetségeseiként értelmezi, a fentiek fényében nem is egészen alaptalanul.

- (16) [Varjú] nézett egy darabig szótlánul, járt a szeme rajtam, aztán sarkon fordult, és otthagytott. Félttem egy kicsit. De hát Gereben sem ment, és a tréninggel megint sikerült kihagynunk a gyakorlatot, hamar elfelejtettem hát a félelmemet. (Ottlik, 1995. 212.)

Az atlétika pedig – ahogy a fenti idézet is jelzi – azt teszi lehetővé, hogy Bébé önmagát és Gerebent ugyanannak a csoportnak az egyenrangú tagjaként jelenítse meg, amely még Varjúval szemben is védettséget tud jelenteni a számára (vö. mindezt a [12]-ben idézett részlettel).

#### *A szellem*

A már-már idillikusan alakuló viszonynak azonban hirtelen vége szakad. Monsignor Hanák és Tóth Tibor beszélgetéseinek következményeképpen hat növendéket, köztük Gereben Énokot kicsapják a katonaiskolából:

- (17) Homola és Gereben Énok volt a rossz szellemük, s velük együtt Burgert, Merényit, Halász Pétert és Szabó Gerzsont is kicsapták. (Ottlik, 1995. 215.)

Az előzmények fényében az nem tekinthető túlzottan meglepőnek, hogy Gereben bekerült a kicsapottak közé, Varjú kimaradása sokkal inkább tűnhet meglepetésnek – a *Továbbélőkben* a neki megfeleltethető Végh ott van a kicsapottak között, Gereben mellett Homola, valamint Szabó Gerzson viszont kimarad ebből a körből. Az azonban már egyértelműen a meglepetés erejével hat, hogy a Monsignor Hanákhöz és Tóth Tiborhoz köthető konstrukció szerint az informális hatalmi klikk vezetőjeként nem Merényi jelenik meg, hanem Homola mellett Gereben lesz a „rossz szellemük”. Mindennek megértéséhez érdemes egy rövid pillantást vetni a kicsapatás közvetlen előzményeire:

- (18) Még vasárnap este történt, hogy Merényiék kicipelték Tóth Tibort az árnyékszékre. [...] Homola kikergetett mindenkit a helyiségből. De én Gereben Énokkal mégis visszamentem. Megálltunk az ajtóban. Nem bántották Tóth Tibort, csak a Varjú kérdezgette. Merényi egy pillantást vetett felénk, aztán nézte tovább, majd nem szelíden, Tóth Tibor hülye pironkodását. Közelebb léptünk. Gereben mondott valamit kurtán, nevetve. Én nem szóltam. [...] A kis szűz vonakodva indult kifelé az árnyékszékéről, de nem lehetetlen, hogy a Varjú egyik megjegyzéséből vette az ötletét. „Eredj a Monsignorhoz panaszra!” – ajánlotta neki a Varjú gúnyosan, persze számos egyéb javaslat, csúfolódás és fenyegetés közt, mellékesen. (Ottlik, 1995. 216–217.)

Azon túl azonban, hogy „Gereben mondott valamit kurtán, nevetve”, ami érzékenyen érinthette „a kis szűz”-et, lényegibb szembenállást is tételezhetünk a két karakter által képviselt magatartásminta, túlélési stratégiái között. A két megkísértő szembenállása pedig még inkább egyértelművé teszi azt a feszültségviszonyt, amely a történet társas világában Medve és Bébé attitűdje között feszül, és amely feszültséget a regény nem is old fel megnyugtatóan – a szerző és az olvasók minden erőfeszítése ellenére sem. Ha pedig az epizód kapcsán Bébére vagyunk tekintettel, annyit megjegyezhetünk, hogy mindenesetre jól tette, hogy akkor csöndben maradt (ld. „Én nem szóltam”).

- (19) Csak Gereben hiányzott egy kicsit a négyszer százas stafétából. (Ottlik, 1995. 219.)

Gereben nevének utolsó említésébe pedig, amelyet a (19) idéz, némi visszafogott nosztalgiával zárja le az *Iskola* összetetten megkonstruált társas létezői közül az egyiknek a katonaiskolabeli történetét.

#### *Később*

Végül, mintegy epilógusként, érdemes felhívni a figyelmet egy olyan – Gereben első említése közül való – szöveghelyre, amely lényegi szempontból kontextualizálja Gereben történetét, illetve azt, hogy miért is lehetett Gereben Énok olyan kitüntetett személy Bébé számára:

- (20) Ez az igazság. Úgy értem, hogy ez történt, s nem az, amit ő M.-ről leírt. Harminc-négy éven át jó barátom volt, de ezekről a dolgokról soha nem beszéltünk. Engem is megverték, Szeredyt is, mindenkit. Egytől egyig valamennyien beletörtünk az engedelmességbe. De se Medvével, se Szeredyvel, se Gereben Énokkal, se a többiekkel soha erről nem beszéltünk később. Nem azért, mert szégyelltük magunkat, vagy szégyelltük a világ szerkezetét, hanem azért, mert már nem volt érdekes, és nem tartottuk fontosnak. Mindez végül is semmivé vált, és éppen azért vált semmivé, hogy ne kelljen soha többé beszélni se róla. Csak azokról a sokkal érdekesebb és fontosabb dolgokról, amelyek lassan-lassan szétfoszlatták, szétrontották, semmivé mállasztották mindezt. (Ottlik, 1995. 62.)

Az idézetből kiderül ugyanis, hogy Bébé és Gereben közös története nem feltétlenül ért véget a katonai alreáliskolában. A „soha erről nem beszéltünk később” konstrukcióban a többes szám első személy Bébé és Gereben mellett olyan szereplőkre vonatkozik

*Ez az igazság. Úgy értem, hogy ez történt, s nem az, amit ő M.-ről leírt. Harminc-négy éven át jó barátom volt, de ezekről a dolgokról soha nem beszéltünk. Engem is megverték, Szeredyt is, mindenkit. Egytől egyig valamennyien beletörtünk az engedelmességbe. De se Medvével, se Szeredyvel, se Gereben Énokkal, se a többiekkel soha erről nem beszéltünk később. Nem azért, mert szégyelltük magunkat, vagy szégyelltük a világ szerkezetét, hanem azért, mert már nem volt érdekes, és nem tartottuk fontosnak. Mindez végül is semmivé vált, és éppen azért vált semmivé, hogy ne kelljen soha többé beszélni se róla. Csak azokról a sokkal érdekesebb és fontosabb dolgokról, amelyek lassan-lassan szétfoszlatták, szétrontották, semmivé mállasztották mindezt.*  
(Ottlik, 1995. 62.)

(Medvére és Szeredyre), akikkel Bébé folyamatosan, a felnőtt életére is kiterjedően szoros, baráti kapcsolatot ápolt. Így a rejtélyes Gereben esetében is megkockáztatható olyan értelmezés, amely őt Bébé jó barátainak egyikeként tartja számon.

## Összegzés

Ez a funkcionális kognitív pragmatikai vizsgálat, amely a történet társas világának konstruálására fókuszált, elsődlegesen nyelvészeti érdekeltségű kutatás. Annak a kérdésnek a megválaszolása motiválta ugyanis, hogy mire képes a nyelv, pontosabban mire teszi képessé a nyelv azokat, akik részt vesznek az olyan szépirodalmi narratívák megértésében, mint amilyen az *Iskola a határon*. Ugyanakkor ez a megközelítés termékeny diskurzusba kerülhet azokkal az irodalomtudományi érdekeltségű vizsgálatokkal, amelyek az Ottlik-regény értelmezésében rejlő poétikai lehetőségeket helyezik kérdésfeltevéseik középpontjába.

Az *Iskola a határon* társas világának konstruálására fókuszáló vizsgálatból annak lényegi belátása következik, hogy a fiktív elsődleges történetmondó, Bébé Medve-olvasata és önolvasata egymás által relativizált megfigyelői pozíciókat, illetőleg e kiindulópontokból hozzáférhetővé tett magatartásminta-konstrukciókat eredményez. A fiktív történetmondó által játékba hozott perspektívák működtetése nemcsak a Medve-féle mintát relativizálja, hanem ahhoz való viszonyában a saját maga által követettet is. És ekképpen relativizálódnak a történet társas világának egyéb szereplőihöz kapcsolódó magatartásminták is. Ebbe a sorba illeszkedik Gereben Énok története is, aki Bébé megkísértőjeként, és ennél fogva a Medvét megkísértő Tóth Tibor ellenpontjaként járul hozzá a regényben megkonstruálódó társas attitűdök és stratégiák közötti feszültségviszonyok növeléséhez, valamint a regény referenciális összetettségének fokozásához.

## Köszönetnyilvánítás, támogatás

A tanulmány elkészítését a Tématerületi Kiválósági Program, valamint az NKFIH K 129040 sz. pályázata támogatta. A tanulmány korábbi változata előadásként elhangzott *A mindenség ernyőjére kivetítve. 60 éves az Iskola a határon* című konferencián (PPKE, Budapest, 2019. nov. 29–30.), és a szerző hálás az ott elhangzott kritikai megjegyzésekért, az inspiráló vitáért.

## Irodalom

- Bahtyin, Mihail (1988). A beszéd műfajai. In Kanyó Zoltán & Siklaki István (szerk.), *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó. 246–280.
- Brisard, F. (2002). Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In Brisard, F. (szerk.), *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin – New York: Mouton. xi–xxxiv. DOI: [10.1515/9783110899801.xi](https://doi.org/10.1515/9783110899801.xi)
- Brown, G. (1994). Modes of understanding. In Brown, G., Malmkjaer, K., Pollitt, A. & Williams, J. (szerk.), *Language and understanding*. Oxford: Oxford University Press. 10–20.
- Bruner, J. (1986). *Actual minds, possible words*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Croft, W. (2009). Towards a social cognitive linguistics. In Evans, V. & Poursel, S. (szerk.), *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins. 395–420.
- Kulcsár Szabó Ernő (1993). *A magyar irodalom története 1945–1991*. Budapest: Argumentum.
- Langacker, R. W. (2008). *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Ottlik Géza (1995). *Iskola a határon*. Budapest: Magvető.

- Ottlik Géza (1999). *Továbbélők*. Pécs: Jelenkor.
- Sanders, J. & Sporeen, W. (1997). Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In Liebert, W.-A., Redeker, G. & Waugh, L. (szerk.), *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. 85–112. DOI: [10.1075/cilt.151.08san](https://doi.org/10.1075/cilt.151.08san)
- Sinha, Ch. (1999). Grounding, mapping and acts of meaning. In Janssen, T. & Redeker, G. (szerk.), *Cognitive linguistics: foundations, scope and methodology*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter. 223–255. DOI: [10.1515/9783110803464.223](https://doi.org/10.1515/9783110803464.223)
- Sinha, Ch. (2014). Niche construction and semiosis: biocultural and social dynamics. In Dor, D., Knight, Ch. & Lewis, J. (szerk.), *The social origins of language. Studies in the evolutions of language*. Oxford: Oxford University Press. 31–46. DOI: [10.1093/acprof:oso/9780199665327.003.0003](https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199665327.003.0003)
- Szegedy-Maszák Mihály (1994). *Ottlik Géza*. Pozsony: Kalligram Kiadó.
- Tátrai Szilárd (2010). „...hogy mondani lehessen majd...” A nézőpont szerveződése Mészöly Miklós *Szárnyas lovak* című elbeszélésében. In Szabó Erzsébet & Vecsey Zoltán (szerk.), *Nézőpont és jelentés*. *Studia Poetica Supplementum* 4. Szeged: Grimm Kiadó. 143–186.
- Tátrai Szilárd (2013). *Az Iskola a határon* perspektivikussága – kognitív poétikai megközelítés. In Bednaries Gábor és mtsai (szerk.), *„Próza az, amit kinyomtatnak”*. *Tanulmányok Ottlik Gézáról*. Budapest: PIM. 108–123.
- Tátrai Szilárd (2015). Context-dependent vantage points in literary narratives: A functional cognitive approach. *Semiotica*, 203, 9–37. DOI: [10.1515/sem-2014-0076](https://doi.org/10.1515/sem-2014-0076)
- Tátrai Szilárd (2017). Pragmatika. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1057.
- Tátrai Szilárd (2019). A kontextualizáció perspektivikussága és metapragmatikai reflektáltsága az elemi és az összetett mondatokban. In Laczkó Krisztina & Tátrai Szilárd (szerk.), *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 13–28.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2013). *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, M. (2002). *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Verhagen, A. (2007). Construal and perspectivation. In Geeraerts, D. & Cuyckens, H. (szerk.), *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 48–81.
- Verhagen, A. (2015). Introduction: On tools for weaving meaning out of viewpoint threads. In Dancygier, B., Lu, W. & Verhagen, A. (szerk.), *Viewpoint and fabric of meaning*. Berlin – Boston: De Gruyter Mouton. 1–10. DOI: [10.1515/9783110365467-002](https://doi.org/10.1515/9783110365467-002)
- Verschueren, J. (1999). *Understanding pragmatics*. London – New York – Sydney – Auckland: Arnold.
- Zemplényi Ferenc (1982). Regény a határon. Megjegyzések Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényéről. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 86(4), 473–485.

### Absztrakt

A tanulmány, amely a funkcionális kognitív pragmatika kiindulópontját érvényesíti, azt a kérdést helyezi középpontba, hogy mi irányítja a figyelmünket a hatvan éve megjelent Ottlik-regény, az *Iskola a határon* társas világának megkonstruálása során. A tanulmány a történet társas világában történő tájékozódás lehetőségeit elemezve nemcsak annak következményeire reflektál, hogy két szereplő (Medve és Bébé) van folyamatosan a figyelem fókuszában, hanem arra is, hogy a társas viszonyok közötti tájékozódás centruma is következetes gyakorisággal helyeződik át erre a két szereplőre. Azt kívánja ugyanis bemutatni, hogy e két kitüntetett kiindulópont sajátos érvényesülése lényegi szerepet játszik a társas viszonyok megkonstruálásában, amely így egyén és közösség, magány és összetartozás, hatalom és szolidaritás, bevonódás és távolságtartás viszonyának többféle, egymást relativizáló mintázatát mutatja fel, és ehhez kapcsolódóan különféle, egymást ugyancsak relativizáló társas stratégiákat vonultat fel. Mindennek szemléltetéséeként egy esettanulmány azt kívánja részletesebben bemutatni, hogy az *Iskolában* nemcsak Medve, hanem Bébé megkísértésének is tanúi lehetünk. A megkísértő szerepét utóbbi esetben azonban nem a Medve kapcsán sokat emlegetett, Merényiék kicsapását elérő Tóth Tibor játssza, hanem a Merényiék szűkebb hatalmi köréhez tartozó Gereben Énok. Gereben regénybeli szerepét értelmezve a tanulmány bevonja a vizsgálatba az *Iskola* korábbi változataiként értelmezhető *Továbbélőket*, ahol – szemben az *Iskolával* – Gereben nincs a kicsapottak között.